

Mai magyar nyelvi adalékok a Halotti Beszédnek *mundoa* jellegű hiátusához

1. Az a vállalkozás, hogy különböző évszázadok, a mostani esetben a 12. és a 20. század, vagyis a Halotti Beszéd kora és jelenünk nyelvi állapotának egyes jelenségeit összefüggésbe hozzuk, kellő óvatosságot, körültekintést igényel. Éppen ezért, noha a magyar nyelvterület tanulmányozását segítő közvetett források sorában a mai magyar köznyelvnek és nyelvjárásoknak a tanulságáról kellő súllyal szól a szakirodalom (BÁRCZI G. – BENKŐ L. – BERRÁR J.: *MagyNyelvTört.* 84–91; BENKŐ L.: *ÁNyT.* V, 41–67; stb.), jelenlegi dolgozatomban a HB. egyes hiátusos alakjaihoz a mai nyelvi adalékokat csupán párhuzamként kívánom nyújtani. Ezzel MEZŐ ANDRÁS széles körű tájékozódásának azon, a nyelvtörténeti és a nyelvjárási adatokat együtt vallató ágához csatlakozom, amelyre friss példa található a nyíregyházi Magyar Nyelvészeti Tanszéknek legutóbbi, az ő előszavával és társszerzőségével megjelent kiadványában (*Útmutató a szabolcs-szatmár-beregi nyelvjárások tanulmányozásához.* Szerk.: RÉVAI V. Nyh., 1999).

2. A HB. *oa*, *eo*, továbbá *a(u=v)a*, *e(v)e* betűkapcsolatai, azaz *oá*, *ëo/éa*; *á(v[β])á*, *e(v[β])é* hangkapcsolatai (*ha3oá*, *heon*, *tilutoa*, *mundoa*; *terumteve*, *Hadlaua*, *feledeve*, *veteve*, esetleg *eleve*), tehát azok, amelyeknek legalább egyik eleme nem morféma szerepű, olvasatukat tekintve korábban megosztották a szakirodalmi vélekedéseket. Néhányan az írásképtől eltérően a hiátus egységes feloldását, tehát mindegyik magánhangzó között *v* (*β*) ejtését föltételezték: *mundová*, *vetevé* stb. (MELICH J.-t id. BENKŐ L.: *ÁrpSzöv.* 87; MÉSZÖLY G.: *ÖmSzöv.* 111, 166–7, 183–4). A többség viszont az írásképeknek megfelelően kétféleképpen: hiátussal, illetőleg hangűrkítéssel olvasta a szóban forgó alakokat: *mundoa*; *veteve* stb. (ZOLNAI GY.: *Nyelvempl.* 66-t id. MÉSZÖLY G.: *ÖmSzöv.* 184; SZINNYEI J.-t id. MOLNÁR J. – SIMON GY.: i. m. 28; BÁRCZI G.: HB. *NyelvtörtElemz.* 36, 37, 49, 65, 78–9, 83, 105, 108–9, 132; BENKŐ L.: *ÁrpSzöv.* 47–8, 75–6, 86–9, 109, 141, 151, 152, 293–4; stb.). Mára ez utóbbi felfogás vált közkeletűvé azt vallva, hogy a hiátusos formákban is volt *v* (*β*), de kiesett. Ennek nyoma a szomszédos magánhangzók egyikének zártabbá válása (BENKŐ L.: utóbb i. m. 75, 151), ajakkerekítéses jellege (BÁRCZI G.: i. m. 37; BENKŐ L.: utóbb i. m. 109). A hiátusfeloldó *v*-s formákban viszont megmarad alsó nyelvállásúnak, illabiálisnak a megfelelő magánhangzó.

3. A mai magyar köznyelvi nyelvhasználat hiátusairól és betöltődésük eseteiről leírást legutóbb NÁDASDY Á. – SIPTÁR P. szerzőpárostól olvastam (*StrMagyNyt.* 2, 174–5). Eszerint a felső nyelvállású *i*, *í* különféle magánhangzó-kapcsolatai megkívánják hiátusuk feloldását (*si^[i]et*, *si^[i]el*, *nő^[i]i*, *fi^[i]ú*, *kapu^[i]i*, *kocsi^[i]ig* stb.). Az *é* magánhangzó-társulásai felemásan viselkednek: egyikük igényel kitöltést (*kefe^[i]é*), másikuk nemigen (*melle^[i]áll*, *melle^[i]akaszt*), harmadikuk egyáltalán nem (*leég*, *beér*). Nincs hiátustöltés az alsó nyelvállású és az ajakkerekítéses magánhangzók kombinációi esetében (*belead*, *faág*, *neon*, *beoson*, *oázis*, *műút*), valamint – az *i* és az *é* kivételével – két azonos magánhangzó között (*faarc*).

Ha mindezt a HB. idézett adataival összevetjük, egyezést az *oá*, *eo* vagy *éa* hangkapcsolatok mutatnak. Ezek mind a HB.-ben, mind a mai köznyelvben nem vagy alig szorulnak kitöltésre: HB. *mundoa* [mundoá] – mai kny. *oázis*; HB. *heon* [hëon v. héan] – mai kny. *neon* (esetleg *nëon*) vagy *mellé⁶⁷* akaszt. Az *e+é*, továbbá az *a*, illetőleg *a+á* hangkapcsolatok viszont eltéréstől tanúskodnak. A HB. ezen adataiban hiátustöltést láthatunk: *veteve* [vetevé]; *Hadlaui* [hadlaβá], a megfelelő mai adatokban ellenben nem tapasztaljuk ezt: *leég* (esetleg *lëég*), *beér*; *faág*. De a *siet*, *diéta*, *kefée* típusú, feloldást igénylő hangsorokat is figyelembe véve, mindezek feljogosíthatnak arra a következtetésre, hogy a mai adatok hiátusos viselkedése elsősorban az ajakműködés szempontjából mutat hasonlóságot a HB.-beliekével. Hiszen míg az illabiális dominanciájú magánhangzó-kapcsolatok inkább megkívnák, addig a labiális jelleg kevésbé teszi szükségessé a hangürtöltést.

4. A hiátusnak a mai magyar nyelvjárásokbeli helyzetét a SZABÓ GÉZÁNAK A magyar nyelvjárások című főiskolai jegyzetében közölt, fonetikus lejegyzésű szövegek alapján tekintetem át (Tk., Bp., 1980. 138–240). Ez a mintegy 300 ezer betűhely terjedelmű, a magyar nyelvterület mindegyik nyelvjárástípusát átfogó anyag 52 településről, 66 adatközlőtől 1955 és 1978 közöttől származik. A szövegmondók nemük szerint 47-en nők, 18-an férfiak; életkorukat tekintve nyolcan 18–40, 19-en 45–63, 38-an 65–88 év közöttiek (egy adatközlő jellemzői nincsenek rögzítve). Foglalkozásukról 16 esetben találtam információt: nyolcan földművesek-télesztagek, egy-egy adatközlő juhász és kovács, hatan háztartásbeliek. Vagyis az adatközlők zömmel nők, idősebbek, és a hagyományos gazdálkodáshoz tartoznak.

E korpuszban – nemcsak a szó belseji, hanem a szóközi helyzeteket is figyelembe véve – 1809 (100%) olyan adattal találkoztam, amely a hiátus problémakörébe vonható (a nyelvjárási és a köznyelvi megfelelő is magánhangzó-kapcsolat, pl. *beleátak* 'beleálltak', 181. l.; a nyelvjárásban vokálistársulásról van szó, a köznyelvben nem, pl. *eéket* 'ezeket', 174. l.; a köznyelvtől eltérően a nyelvjárásban hangürpótlás jelentkezik: *rájütöd* 'ráütött', 226. l.). Az anyag 1580 adatában (87,34%-ában) nem mutatkozik, 229 hangsorában (12,66%-ában) viszont van hiátustöltés. Mindez a következő esetekre oszlik (minden fontos fonetikai megoldást külön véve, de a diftongust a megfelelő hosszú, a csekély képzésbeli eltérést [pl. *e* – *e*, *a* – *a*] a legközelebbi magánhangzóval együtt számolva).

182 fajta magánhangzó-kapcsolat könnyítő mássalhangzó nélkül is kiejthető volt az adott korpuszban. Gyakorisági sorrendjük az alábbi módon alakul: 1. *aa* 207 előfordulással, pl. *abba a* [...], 146. l., *odaattad*, 213. l.; 2. *ea* 159, pl. *elsőbe akkor*, 156. l., *beavatás*, 191. l.; 3. *ia* 102, pl. *sütnyi a* [...], 151. l., *fiatalok*, 153. l.; 4. *áa* 65; 5. *oa* 46; 6. *ai* 41; 7. *ae* 38; 8. *ëa* 37; 9. *ei* 34; 10. *ie* 29; 11–12. *áu*, *ee* 25–25; 13. *aa* 22; 14. *eo* 21; 15. *ëá* 20; 16–17. *ëe*, *óa* (*uoá*, *oua*, *oia*) 19–19; 18. *eé* (*eië*, *eëi*) 18; 19. *aé* (*aië*, *aëi*) 17; 20–22. *ái*, *ia*, *iá* 16–16; 23–25. *ao*, *au*, *ii* 15–15; 26. *iu* 14; 27–28. *eë*, *eü* 13–13; 29–31. *aë*, *ai*, *ië* 12–12; 32–36. *aö*, *ea*, *eö*, *ëi*, *oe* 11–11; 37–42. *áá*, *áe*, *áo*, *ëa*, *ëë*, *io* 10–10; 43–47. *eu*, *ié* (*iëë*), *oo*, *ou*, *ói* (*uoi*, *oui*) 9–9; 48. *áë* 8; 49–53. *ái*, *eá*, *iö*, *öe* (*üöe*, *öüe*), *üa* 7–7; 54–55. *eü*, *ëé* (*ëië*) 6–6; 56–66. *ae*, *áá*, *áö*, *ëö*, *éa* (*iëa*, *ëia*), *iö* (*iüö*, *iöü*), *oi*, *óe* (*oue*), *öa*, (*üöa*, *öüa*), *öi* (*eüi*, *öüi*), *ua* 5–5; 67–79. *áu*, *áá* (*ááo*), *áé*, *áu*, *āa*, *eí*, *iā*, *iü*, *oë*, *oé* (*oië*, *öië*), *óo* (*ouo*), *öu* (*üöu*, *üöü*), *öa* 4–4; 80–101. *aü*, *áo*, *ái*, *áö* (*áöü*), *eó* (*eau*), *äa*, *ëo*, *éá* (*ëiá*), *ëé*

(ëië), éi, éo, iú, iü, öë, óé (oië), óö (uoö), öa, öá, őé (öüei), uá, üe, űa 3–3; 102–121. áé (áië), āā, āā (áoao), āe (áoe), āi, ēu, ée, ēi (äii, eii), íá (iia), óá, óü, öe, őë, őo, ui, uo, úá, űe, űi, ðe 2–2; 122–182. aa = aá? (aoa) (= *vuona oattu* 'volna attól', 148. l.), aā, aē, aó (aau), aó, áa, äö, áú, äü, ää, áē, dó, áú, áü, áü, āá, āē, āo, āu, eä, eő, eð, äi, ēā, ēē, ēí, ēő, ēü, ēa, ēe (äie), ēü, éa (eia), éé, éü, iä, iē, ii, ió, oä, oā, oö, ou, óá, óó (ouöü), őü (ouü), öä, ue, uä, ué (uië), uu, úa, úe, úo, úu, üä, üé (üië), üi, üo, üá, ðë, ðu 1–1.

39-féle magánhangzó-kapcsolat közé került be hiátustöltő mássalhangzó (zömmel a *j*, ritkán a *h* és az *r*) a szóban forgó szövegek elmondásakor. Gyakoriságuk szerint ezek a következők: 1. *ia* 54 alkalommal, pl. *pijarcra*, 149. l., *kijadni*, 199. l.; 2. *iu* 20, pl. *fijuk*, 159. l., *Mijutām* 'miután', 239. l.; 3–4. *aa*, *ai* 16–16, pl. *mikorra ja* [...], 167. l., *maji* 'mai', 163. l.; 5. *ei* 15; 6. *ió* (*iio*, *iou*, *iuo*) 12; 7. *iä* 11; 8. *ái* 10; 9–10. *áé* (*äei*, *áië*), *iá* 7–7; 11–12. *éä*, *iü* 6–6; 13–14. *ea*, *ié* (*iëi*, *iie*) 5–5; 15–18. *aé*, *eé*, *iā*, *üe* 3–3; 19–24. *éa* (*ëia*), *ië*, *ii*, *oa*, *oi*, *öé* 2–2; 25–39. *aë*, *ai*, *äë*, *äü*, *ai*, *eä*, *eë*, *eí*, *ëa*, *ëi*, *éë*, *éé* (*ëiie*), *éí*, *ie*, *öü* 1–1.

Ha megnézzük, hogy a HB.-ből idézett hangkapcsolatok hol találhatók meg e két jegyzékben, az alábbiakat tapasztaljuk. Az *oa* egyik leírásban sem fordul elő. A hangképzésében közeli *oa* csak egyszer bukkan föl, mégpedig a hiátusos adatok listáján. Az *eo* is csupán a hangürt megengedő kapcsolatok körében látható, háromszori jelentkezése a 43–53. helyre teszi őt (pl. *ügye ojan*, 164. l.). De a gyakoribb *eo* (21) sem igényel feloldást. Az *éa* mindegyik adatsorban észrevehető, de többször az elsőben (5 előfordulás, 23–29. hely, pl. *el'ë a* [...], 161. l.), kevesebbszer a másodikban (2 alkalom, 19–24. hely, pl. *Veszpréminé', jaki* [...], 215. l.).

Az *eé*-vel is találkozunk mindkét jegyzékben, jóval gyakrabban a hangürt elfogadó adatok között (18 eset, 7. hely, pl. *De én*, 178. l.), ritkábban a hiátust feloldó megnyilvánulások sorában (3 előfordulás, 15–18. hely, pl. *vändége, jës* [...], 233. l.). Az *áá* hangkapcsolatra egyik listán sem találunk példát. Az előforduló *áá* (10) viszont nem szorul kitöltésre.

Tehát a HB. és mai nyelvjárásaink összevetett adatai közül teljesen egyezik az *eo* (idevonhatóan az *eo*) a hiátus megtűrésében. Részben viselkednek hasonlóan a két időmetszet *éa* és *eé* kapcsolatai, hiszen ma az előbbi kitöltve is felbukkan, az utóbbi viszont zömmel feloldás nélküli. A mai adatok közül hiányzó *oa* és *áa* helyett megnézett *oa* viselkedése egybeesik, az *áá*-é pedig eltér a HB.-ben tapasztaltaktól a kitöltés hiánya révén. Összességében nagyobb az azonosság, mint a különbség a HB. és a mai magyar nyelvjárások összemért jelenségei között.

5. A nyelvjárási korpusz további vizsgálatokra is lehetőséget adna. Tanulságos lehetne például a mai köznyelvi és nyelvjárási kép összevetése is. Noha ez utóbbi természetszerűleg sokkal differenciáltabb, sokszínűbb (például itt az *ia* nemcsak a hiátustöltésben, az *aa* nem csupán a hangürtartásban játszik vezető szerepet, hanem az ellentétes mechanizmusban is előkelő helyet foglal el), de markáns egybeesésekről is szólhatnánk (l. pl. az *áa* vagy az *ió* helyzetét). Az (esetleg más forrásokból is kibővített) adatoknak egyéb, többek között nyelvföldrajzi vallomástétele sem lenne haszon nélküli (például a korpusz *eé* hangkapcsolatában a székely kutatópontok kivételével sehol sincs mássalhangzó-beoltás). E vizsgálódások azonban már más dolgozat(ok) témájául szolgálhatnak.

A jelenlegi elemzés viszont annak hangsúlyozásával zárul, hogy a mai köznyelvi nyelvhasználatban, de zömmel a mai nyelvjárási megnyilatkozásokban is mind az *oá*, mind az *eé*, *aá* hangkapcsolat tagjai között természetes a hiátus. Ez a HB. *mundoa*-féle alakjainak *oá*-s olvasatával állítható párhuzamba, illetőleg annak a hangűrfeloldásnak, amely a HB. *Hadlaua*, *veteve* stb. szavait jellemzi, korabeli sajátosságként való minősítését erősíti meg. Mindez pedig, bár a hiátusnak eléggé mozgékony a jelenségek köre, és kicsi a valószínűsége annak, hogy mai formái ómagyar alakok közvetlen folytatói lennének (BENKŐ L.: ÁrpSzöv. 88), de áttételesen talán a régi nyelvi állapotok megmaradását és változását is illusztrálhatja.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Középmagyar kori szófajtörténeti kérdések

1. Nyelvünk történetének az ősmagyar és az ómagyar kor 2000–2500 éve volt a legváltozékonyabb időszaka. A nyelvi rendszert, annak egyes részrendszereit mélyen érintő változások akkor zajlottak. Természetesen az 1526 utáni középmagyar korban is folytatódott a változás: nyelvi elemek keletkezése vagy eltűnése, gyakoriságuk megváltozása, a rendszer egyes területeinek átstrukturálódása ennek a kornak a nyelvét is jellemezte. Ezek azonban már nem jelentettek a nyelv egész rendszerére nézve döntő módosulásokat. A változásnak nemcsak a hatóköre szűkült, hanem tempója is csökkent. A nyelvi egységesülés folyamatának erőteljesebb válása volt a középmagyar kor fő eseménye.

Mindez lényegében a szófaji rendszerre is érvényes. A nyelvtörténeti kutatásban eddig elsősorban az ősmagyar korra és az ómagyarra irányult a figyelem: A magyar nyelv történeti nyelvtana (BENKŐ főszerk., 1991, 1992, 1995) is ezt az időszakot fogja át. Ezért különösen érdekes az ómagyar kor utáni évszázadok nyelvének, szófaji rendszerének vizsgálata. Még a kutatónak is szolgálhat meglepetésekkel. – Ennek vázlatos áttekintésével köszöntöm szeretettel Mező András tanár urat.

Mielőtt a középmagyar kori változásokra rátérnék, ha csak jelzésszerűen is, de villantsuk föl az ősmagyar és az ómagyar kor legfontosabb szófajtörténeti eseményeit!

Az ősmagyar korban az alapnyelvből örökölt szófajok tovább éltek; közülük a névmások, a határozószók, a névutók és a módosítószók rendszere bontakozott ki erőteljesen. Új típusaik születtek, új keletkezési módok érvényesültek. Jelentékenyebb visszaszorulást az ősi kettős szófajú ige-névszók körében tudunk kimutatni. Az ősmagyar kor új szófaja a kötőszó; annak többféle típusa is létrejött.

Az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején született meg az igekötők kategóriája. Az ómagyar kor korábbi szakaszában a határozott, majd a határozatlan névelő, valamint egyes névmásfajták léptek be a rendszerbe. Ezek más szófajú